

नेपाली लोकसाहित्यसँग लघुतम पद्य हाइकुको सम्बन्ध

रमेश भट्टराई^१

सार

साहित्यका कविता, आख्यान, नाटक र निबन्ध विधामध्ये हाइकु कवितात्मक विधाअन्तर्गत पर्दछ । ५-७-५ को अक्षर संरचनामा रहेर एउटा ऋतुबोधक शब्द पर्ने गरी लेखिने हाइकु कविता गजल, मुक्तक, सेलो, सवाईभन्दा छोटो भएको पाइन्छ । औपचारिक रूपमा जापानबाट विकसित भएको यस विधाका केही सूक्ष्म गुण प्राचीन नेपाली समाजमा विकसित लोकसाहित्यका विविध पद्य विधा, लोकगीत, बालगीतमा पनि पाउन सकिन्छ । अलिकति बिम्ब मिसिएर थोरैमा धेरै भन्न सकिने गुण भएको हाइकुका बारेमा यहाँ संरचनागत विश्लेषण गरिएको छ । नेपालमा हाइकुको विकासक्रम, विद्वान्हरूले हाइकुका बारेमा राखेका धारणा तथा अनुवादित हाइकुका केही उदाहरणलाई यहाँ समावेश गरिएको छ । आजको व्यस्त समाजमा साहित्यप्रति भुकाव भएर पनि छोटो समयमा साहित्यको आनन्द लिने चाहनालाई हाइकु जस्ता सूक्ष्म संरचना भएका विधाले सहयोग पुऱ्याउँछन् । छोटो समयमा व्यापक विचारको सूत्रात्मक प्रस्तुति दिन सक्ने गुण भएकैले वर्तमानका साहित्यप्रेमीहरू सामाजिक सञ्जालमा हाइकुलाई प्रस्तुत गर्ने गर्दछन् । मूलतः पुस्तकालयीय अध्ययनबाट गुणात्मक विश्लेषण विधिलाई प्रयोग गरेर यो अध्ययनलाई सम्पन्न गरिएको छ । हाइकु संरचनाका आधार, रचना शैली, प्रकार र नेपालमा यसको प्रभावका आधारमा यसभित्र प्रयोग गरिने भाषाशैलीलाई हेर्दा विद्यालय तहदेखि उच्च शिक्षाका पाठ्यक्रममा यस विधालाई स्थान दिइनु सान्दर्भिक देखिन्छ ।

^१ विद्यावारिधि शोधार्थी (ग्राजुएट स्कुल अफ एजुकेसन, त्रि.वि.)

मुख्य शब्दावली : कौरा, ख्याली, चुड्का, ताड्का, रोइला, सेलो, हाइकाइ, होक्कु आदि ।

१. पृष्ठभूमि

हाइकु जापानबाट विकसित भएको र हाल नेपाली भूमिमा विस्तारै हुर्कंदो अवस्थाको कवितात्मक विधा हो । नेपाली साहित्यमा हाइकु लेखन तथा हाइकुका विकासगत अवस्थालाई हेर्दा लोकसाहित्यसँगको समानतालाई केलाउन सकिन्छ । हाइकुको लेखन संरचना र भावगत आधारमा यस विधालाई परिभाषित गरिएको पाइन्छ । हाइकु कविता भन्दा १७ अक्षरमा लेखिएको, एउटा मौसम सम्बन्धी शब्द भएको तर परम्परागत मान्यताबाट मुक्त काव्य हो भन्ने सिक्किको धारणा छ (सुवेदी, २०४४ : च) । यसर्थ हाइकु कवितामा सङ्क्षिप्तताभिन्न पूर्ण संरचनात्मक स्वरूपमा विम्बात्मक गहनता रहेको हुन्छ । यसमा प्रकृतिको सूचक शब्दलाई अनिवार्य मानिने हुँदा यस विधालाई प्रकृतिपरक पद्य विधा भन्न सकिन्छ ।

हाइकु संसारमै लोकप्रिय साहित्यिक विधा बन्दै गएको छ । हाइकु नकोर्ने अर्थात् यसको स्रष्टा नभएको कुनै देश नै छैन । यसको मूल कारण यसको सैद्धान्तिक सहजता र दर्शनको बहुदो प्रभाव हो (सङ्केत, २०६८ : १४) । हाइकु अभिव्यक्तिको सघनताले यसको प्रसिद्धि बढ्दै गयो । जापानी सीमालाई नाघेर संसारका विभिन्न मुलुकमा अजम्बरी साहित्यिक विधाका रूपमा स्थापित हुन पुग्यो (मुखिया, २०६८ : १२) । लोकसाहित्यको इतिहासदेखि नेपाली साहित्यमा कविता, गीत, गजल, मुक्तक, सवाई, सेलो जस्ता पृथक् पद्य विधाले आ-आफ्नो स्थान बनाएकै छ । तथापि जापानी साहित्य फाँटबाट नेपाली साहित्यमा आएर रमाइरहेको हाइकुलाई खोजीनिती गर्नु आजको समयमा अद्यावधिक बन्नु पनि हुन सक्छ । शङ्कर लामिछानेद्वारा नेपाली साहित्यमा सुरुवात गरिएको हाइकुले आजसम्म आइपुग्दा धेरै घुम्ती र मोडहरू पार गरिसकेको पाइन्छ । यसको बारेमा यदाकदा फाट्टफुट्ट पत्र-पत्रिकामा चर्चा तथा विश्लेषण समेत हुने गरेको पाइन्छ । हाल सामाजिक सञ्जालमा हाइकु विधाले आफ्नो एक खाले प्रभुत्व जमाएको देख्न पाइन्छ ।

नेपाली साहित्यमा निबन्धकार शङ्कर लामिछानेले 'नेपाली हाइकु' लाई सर्वप्रथम प्रयोग गरेको देखिन्छ । वि.सं. २०१९ मा 'रूपरेखा' (वर्ष ३, पूर्णाङ्क १६, भाद्र) नामक साहित्यिक पत्रिकामा लामिछानेले 'सूर्योदय' शीर्षकमा पहिलो पटक जापानी नियम बमोजिमको हाइकु कविता प्रकाशन गरेका थिए (गिरी, २०६४ : २२५) । लामिछानेद्वारा प्रकाशित उक्त हाइकुले प्रकृति र जीवनको रहस्यलाई बिम्बित गरेको स्पष्ट छ :

माकुरा जाल
भोलिएको ओसले
तन्किँदै गयो ।

नेपाली साहित्यमा चर्चित साहित्यकार पारिजातको 'श्रीषको फूल' (२०२२) उपन्यासको भूमिकामा लामिछानेले लेखेको हाइकुले अर्को छलाड ल्याइदियो :

शिरीष फूल
भँवर चुम्बनमा
ओइली भर्छ ।

नेपाली हाइकु लेखनमा मौलिक लेखन एवम् बहुभाषिक अनुवाद दुवै प्रकृतिका हाइकु क्रमशः अगाडि आउँदै गरेको देखिन्छ । यद्यपि नेपाल हाइकुका दृष्टिले अत्यन्त उर्वर भए पनि यसले त्यति गति लिन सकेको छैन (पाँडे, २०६० : ७) । नेपाली साहित्यमा हाइकु विधालाई अनुवाद गर्ने व्यक्तित्वहरूमा प्रथम अनुवादक शङ्कर लामिछानेसहित रामकुमार पाँडे, अभि सुवेदी, क्षेत्रप्रताप अधिकारी, मधुसूदन गिरी लगायतका स्रष्टाहरूले आफ्नो सिर्जना र अनुवादसहित हाइकु उत्थानमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको देखिन्छ । नेपाली हाइकुको विकासमा व्यक्ति मात्रै होइन संस्थागत प्रयास पनि भइरहेका छन् । चेतनाथ धमला, कृसु क्षेत्री र तारा सुवेदीले सम्पादन गरेको प्रतिनिधि नेपाली हाइकुमा २१३ जना हाइकुका स्रष्टालाई एक गर्ने काम गरेको पाइन्छ (वैजयन्ती, २०६८/०६९ : ११५) । यसै गरी आजभोलि 'मभेरी डट कम', 'साहित्य सङ्ग्रहालय' जस्ता विद्युतीय छापाका प्रकाशकले हाइकुको विकासमा विशेष योगदान दिइरहेका छन् ।

मधुपर्क (२०६१, माघ) मा रामकुमार पाँडेले हाइकुको अमेरिका, अस्ट्रेलिया, फ्रान्स, बेलायतदेखि नेपालसम्म प्रभाव परेको कुरालाई बताएका छन् । बुद्धको ध्यान नै चीनमा चान र जापानमा जेन हुँदै हाइकुमा मुछिएको पाइन्छ । ऋतुका दृष्टिले जापानमा ४ ओटा मनसुन (ऋतु) र नेपालतिर ६ ओटा भएबाट भाषिक दृष्टिले मन्त्र, ऋचा र अनेक मात्रात्मक कविता रहेको पाइन्छ । यही प्रभाव नेपालमा हुनुले हाइकु फस्टाउन सक्छ भन्ने धारणा पाँडेको रहेको छ । यसरी हेर्दा नेपाली साहित्यमा हाइकु लेखनका लागि लोकसाहित्यको पृष्ठभूमि र छ ओटा ऋतु भएका कारण प्रशस्त किगोयुक्त शब्दको सम्भाव्यता रहेको देखिन्छ । नेपाल ऐतिहासिक आधारबाटै हाइकुको संरचनासँग निकटस्थ साहित्यिक विधामा धनी मुलुक हो ।

२. अध्ययनको उद्देश्य

हाइकु विधाका बारेमा प्राज्ञिक हिसाबबाट अन्य साहित्यका विधामा जसरी त्यति धेरै अनुसन्धानात्मक अध्ययन भएको देखिँदैन । नेपाली साहित्यमा सर्वाधिक लघु कविता संरचनामा हाइकुले छुट्टै स्थान राख्छ । वर्तमान सन्दर्भसम्म आइपुग्दा समकालीन साहित्यभित्र यो विधा रुचिको विषय बन्दै गएको छ । यस अध्ययनमा हाइकुसँग नेपाली लोकसाहित्यको सहसम्बन्धलाई केलाउनु आवश्यक ठानिएको छ । नेपाली साहित्यमा यो विधा नियात्रा, डायस्पोरिक अध्ययन जस्तै गरेर पृथक् ढङ्गले भित्रिएको छ । यस अध्ययनमा हाइकुको संरचनागत बनोटको आधारबाट नेपाली लोकसाहित्यसँगको सम्बन्धलाई केलाउने प्रमुख उद्देश्य रहेको छ ।

३. पूर्वकार्यको अध्ययन

हाइकुका विषयमा विभिन्न विद्वान्का पुस्तक, विश्लेषणात्मक लेख, अन्तर्वार्ता, खोजमूलक अनुसन्धान तथा भाषानुवादका विषयवस्तुलाई यहाँ पूर्वकार्यको अध्ययनका रूपमा लिइएको छ ।

३.१ पुस्तकसँग सम्बन्धित

सुवेदी, अभि (२०४४) को *जापानी हाइकु : हिजो र आज* पुस्तकमा जापानी साहित्यमा हाइकुको उत्पत्ति र विकास, हाइकुको संरचना आदिलाई चर्चा गरिएको छ। यसमा आधुनिक हाइकुको जन्म र विकासका साथै विभिन्न हाइकु कविका हाइकुहरूलाई क्रमशः समेट्ने प्रयास गरिएको छ।

अधिकारी, क्षेत्रप्रताप (२०५१) द्वारा *हिम जुन फूल* पुस्तकमा हाइकुको संरचना, भाषा तथा विकासको चर्चा गरिएको छ। यसमा उदाहरणसहित हाइकुको भाषागत पुष्टिसँगै हाइकुको विकासलाई सङ्क्षिप्त चर्चा गरिएको छ।

अधिकारी, क्षेत्रप्रताप (२०५५) को *जापानी साहित्यको इतिहास* नामक पुस्तकमा जापानमा हाइकुको सुरुवात, विकास, संरचना र भाषालाई उदाहरणसहित चर्चा गरिएको छ। यसमा हाइकु कवि बासोका हाइकु र हाइकु इतिहासलाई स्पष्ट पार्ने प्रयास गरिएको छ।

पाँडे, रामकुमार (२०६०) को *नेपाली हाइकु* (वर्ष १, अङ्क १, पुस) मा हाइकुको संरचना उदाहरणका साथमा सङ्क्षिप्त इतिहासलाई समेटिएको छ। सम्भवतः यो पत्रिका नै नेपालमा हाइकुका बारेमा लेखिएको पहिलो हाइकु पत्रिका हो। यसमा हाइकुको उत्पत्ति र विकासको चर्चाका साथै नेपालमा यसको विकासलाई समेटिएको छ। यसमा नेपालकै प्रथम हाइकुवाचन कार्यक्रम तथा प्रथम हाइकु कवि गोष्ठी सम्पन्न भएको कुरालाई समेत उल्लेख गरिएको छ।

पाँडे, रामकुमार (२०६१) को *नेपाली हाइकु* (वर्ष २, अङ्क १, पुस) मा हाइकुसंरचना, पृष्ठभूमि तथा उदाहरणलाई समेटिएको छ। यसमा शङ्कर लामिछानेको 'जापानी हाइकु कविता' शीर्षकमा लेखलाई समावेश गरिएको छ। यसका साथै हाइकुको भाषा र परिवेशलाई यसमा पाँडेले विशेष रूपमा चर्चा गरेका छन्। यसैभित्र चेतनाथ धमलाले पनि हाइकुको संरचना, भाषा तथा उदाहरणलाई समेटेका छन्।

अधिकारी, क्षेत्रप्रताप (२०६४) द्वारा *हाइकु र हाइजिन* पुस्तकभित्र हाइकुको विकासक्रम, व्याख्या, उदाहरण तथा हाइकुसम्राट माचुओ बासोको परिचय र हाइकुलाई उल्लेख गरिएको छ। यसमा उनले जापानी हाइकु कवि तथा उदाहरणका साथै केही नेपाली हाइजिन र हाइकुलाई समेत खुलाएका छन्। यसमा उनले आफ्नो हाइकुयात्रालाई समेत समेटेका छन्।

पाँडे, रामकुमार (२०६५) को *हाइकु समालोचना, 'कौशिकी'* (वर्ष १०, अङ्क १, पूर्णाङ्क २६, वैशाख-असार) मा शङ्कर लामिछानेको हाइकुको पङ्क्तिगत विश्लेषणका साथै हाइकुको बृहत् इतिहासलाई विवेचना गरिएको छ। यसमा जापानी साहित्य विकासका साथमा हाइकुको उत्पत्ति, विकासक्रम, भाषा, संरचना र नेपाली हाइकुको अवस्थालाई राम्ररी समेट्ने प्रयास गरिएको छ। विशेष गरी यसमा हाइकुको बारेमा विस्तृत चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ।

पाँडे, रामकुमार (सन् २००९) द्वारा रेड कुइन पुस्तकमा जापानी, अङ्ग्रेजी र नेपाली गरी रूपान्तरित हाइकुलाई चर्चा गर्दै हाइकुको संरचना र भाषालाई व्याख्या गरिएको छ । यसमा 'चित्रात्मक हाइकु' अर्थात् 'हाइगा' लाई समेत उदाहरणसहित समावेश गरिएको छ ।

३.२ अनुसन्धानात्मक विश्लेषण

पाँडे, रामकुमार (२०६०) द्वारा जापानभित्रको हाइकु र हाइकुभित्रको जापान 'समकालीन साहित्य' (वर्ष १३, अङ्क ४, पूर्णाङ्क ५०, साउन-भदौ-असोज) मा हाइकुको पृष्ठभूमि, संरचना, हाइकुको भाषा, आधुनिक हाइकु, हाइकु रचनाको रहस्यलाई समेटिएको छ ।

मिश्र, वैजयन्ती (२०६८/६९) द्वारा हाइकु : एक छोटो चर्चा 'अन्वेषण' (अनुसन्धानमूलक पत्रिका, वर्ष ३, अङ्क २, वैशाख) मा हाइकुको विषयमा चर्चा गरिएको छ । यहाँ हाइकुको परिचय र भाषागत विश्लेषण गरिएको छ ।

धमला, चेतनाथ (२०६१) द्वारा रामकुमार पाँडेसँगको अन्तर्वार्ता 'मिमिरे' (वर्ष ३३, अङ्क ३, पूर्णाङ्क २२६, असार) मा हाइकुको लेखन, उत्पत्ति, सिद्धान्त, उदाहरण, भाषा आदिको बारेमा प्रश्नोत्तर गरिएको छ । यसमा सङ्क्षिप्त रूपमा हाइकुको मोटामोटी विवरणलाई समेट्ने प्रयास गरिएको छ ।

पाँडे, रामकुमार (२०६१) ले विधा समीक्षा, मधुपर्कमा सयपत्रीभैं फक्रिएको सुन्दर हाइकु काव्य शीर्षकमा हाइकुको परिचय, हाइकुको परम्परा र सीमाको चर्चा गरेका छन् । यसमा ऋतुबोधक वा किगो भएको हाइकुको बारेमा विश्लेषण गरिएको छ ।

४. सैद्धान्तिक अवधारणा

यस अध्ययनमा हाइकुको परिचय, परिभाषा, सिद्धान्त तथा नेपालमा हाइकुको विकासक्रमलाई प्रस्तुत गरिएको छ । हाइकुको निर्माण संरचनाका आधारमा यसको भाषाशैलीलाई केलाइनु यस अध्ययनको मूल अभिप्राय रहेको छ । हिजोको लोकसाहित्यका चुड्का, ख्याली जस्ता छोटो संरचना भएका काव्यात्मक विधा र आजको हाइकु कविताको संरचनामा धेरै हदमा समानता छ । नेपाली साहित्यमा लोकसाहित्यसँगको सम्बन्धलाई देखाएर हाइकुको स्थान र आवश्यकतालाई नियाल्नु आजको आवश्यकता रहेको देखिन्छ । नेपालमा हाइकु लेखनका लागि प्रशस्त आधार भएको तथा पृष्ठभूमिका आधारमा लोकपद्य साहित्यको देन रहेको विषय सन्दर्भलाई यस अध्ययनमा केलाइएको छ । यसर्थ लोकसाहित्यदेखि आजको पुस्ताको रुचिसँगको सम्बन्धमा हाइकु विधा सम्बन्धित छ भन्ने विषयको 'ऐतिहासिक सम्बन्धगत सैद्धान्तिक आधार' लाई यस अध्ययनमा केलाइएको छ ।

५. अध्ययन विधि

यस अध्ययनमा गुणात्मक अनुसन्धान विधिको प्रयोग गरिएको छ । मूलतः द्वितीयक स्रोत सामग्रीलाई उपयोग गरी यस अध्ययनमा पुस्तकालयीय सामग्रीलाई अध्ययनको आधार बनाइएको छ ।

यस अध्ययनमा हाइकु र नेपाली लोकसाहित्यसँगको सम्बन्धलाई देखाइएको छ । यसर्थ यो अध्ययन लोकसाहित्यिक सामग्रीका आधारमा आधुनिक रुचिसँग गाँसिएको सहसम्बन्धलाई केलाउने 'ऐतिहासिक-तुलनात्मक' विधिमा आधारित छ ।

६. नेपाली पद्य लोकसाहित्यसँग हाइकुको स्थान

नेपाली साहित्यमा लोकसाहित्यका इतिहास, पुरातत्त्व, भूगोल, समाजशास्त्र, मानवशास्त्र, भाषाविज्ञान, मनोभाषाविज्ञान, धर्मशास्त्र, अर्थशास्त्र, चिकित्साशास्त्र आदिसँगको प्रत्यक्ष सम्बन्ध रहेको देखिन्छ । श्रुतिपरम्पराबाट लेख्य परम्परासम्म आइपुग्दा साहित्यका विधागत विभाजनको आवश्यकता अझ बढी भयो । लोकसाहित्यमा गद्य र पद्य दुवै विधागत सहसम्बन्ध रहेको देखिन्छ । लोकगीत, लोककविता, लोकगाथा, लोकनाटक जस्ता स्थूल श्रेणी र गाउँखाने कथा, उखान, टुक्का, मन्त्र जस्ता सूक्ष्म श्रेणीका आधारमा लोकसाहित्यलाई वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । नेपाली साहित्यका छोटोछरिता भैलो, चुड्का, रोइला, कौरा जस्ता लोकपद्यभित्र नै हाइकुको संरचनाका लक्षणहरू छन् । अहिलेसम्मको खोजअनुसार ११ औँ शताब्दीतिर नेपाली भाषाले अस्तित्व कायम गरेको पाइएकाले नेपाली लोकसाहित्य पनि त्यही समयबाट प्रारम्भ भएको हो भन्न सकिन्छ (आचार्य, २०७१ : २३२) । जापानी साहित्यमा प्रचलित हाइकाइ (लामो कविता) को सुरुको पङ्क्तिलाई होक्कु भनियो । होक्कु हुँदै १९ औँ शताब्दीको उत्तरान्त युगमा प्रज्वलित भएको साहित्यिक प्रारूप विधा हाइकु हो (मुखिया, २०६८ : ८) । जापानी एदोकालका मासा ओका सिकी (१८६७-१९०२) ले सन् १८९० को दशकमा होक्कुको मिठास र प्रभावको तुक्का जस्तै भावलाई हाइकु नाम दिएर औपचारिक रूपमा स्थापित गरे । यसर्थ हाइकुको विकासको प्रारम्भ १९ औँ शताब्दीको अन्त्यतिर भएको हो (पाँडे, २०६० : ३) । जापानी समाजले छोटो छरितो रचनालाई अँगाल्दै आएको इतिहासलाई नियाल्न सकिन्छ । जापानमा सातौँ शताब्दीबाट लिखित साहित्यको विकास भयो । आठौँ शताब्दीदेखि प्रसिद्धी कमाएको ताड्का (लघु गीतिकविता) अद्यापि लोकप्रिय छ । यसको लोकप्रियता रहँदारहँदै सत्रौँ शताब्दीमा हाइकु लेखनलाई गति प्रदान गरेको देखिन्छ (अधिकारी, २०५५ : २) । यसरी हेर्दा नेपाली लोकसाहित्यभन्दा जापानी हाइकु विधा धेरै कान्छो छ ।

पूर्वीय काव्य परम्परामा रहेका छोटो कवितात्मक, गेयात्मक विधा जस्तै आजको युगमा हाइकु कविताले आफ्नै स्थान बनाउन थालेको छ । यसलाई नेपाली साहित्यमा आगन्तुक र नवीन विधा भन्न सकिन्छ । यो आजको पुस्ताद्वारा विद्युतीय छापामा निकै रुचाइँदै गइएको विधा पनि हो । जापानबाट विकसित हाइकुलाई यसको संरचनागत स्वरूपका आधारमा पद्यात्मक विधाअन्तर्गत सर्वाधिक लघुतम स्थानमा रूपमा राख्नुपर्ने हुन्छ । मुक्तक, गजल, फुटकर कविताभन्दा पनि छोटो पद्य साहित्यभित्र यसले छुट्टै स्थान बसाइसकेको छ ।

नेपाली साहित्यमा यसको संरचना शिल्पका आधारमा गद्य कविताभन्दा फरक तर पद्य विधा पनि होइन । संरचनात्मक आधारमा सङ्ख्यात्मक गणना हुने तर प्रकृतिबोधक शब्द, सूत्रात्मक भाषाको अपेक्षा गरिने भएकाले पद्य काव्यको निकटस्त विधा हो भन्न सकिन्छ । महाकाव्य, खण्डकाव्य, लामा

कविता, फुटकर कविता, मुक्तक, गजलभन्दा पनि सानो विधाका रूपमा आगन्तुक विधाको स्थानमा हाइकुले नेपाली पद्य विधामा आफ्नै ठाउँ बनाएको छ। सम्भवतः यो विधा संसारकै छोटो कविता हो।

हाइकु जापानी परम्परागत कविता हो। 'नेपाली हाइकु' नामक पहिलो हाइकु पत्रिकामा 'जापानी हाइकु कविता' शीर्षकमा शङ्कर लामिछानेले हाइकु कवितामा सबैभन्दा चर्चित व्यक्तिका रूपमा जापानी कवि 'बासो' को नाम लिएका छन्। हाम्रा ग्रन्थमा भएका छोटो मन्त्र जसरी नै यस कविताको संरचना छोटो र सूत्रात्मक रहेको देखिन्छ। यो ३१ अक्षरमा लेखिने ताइकाबाट जन्मिएको विधा हो (पाँडे, २०६०)। हाइकुको पृष्ठभूमिगत परिचयलाई समष्टिगत रूपले आँकलन गर्दा यो एउटा प्राकृतिक ऋतु वा बिम्बले सजिएको जापानबाट विकसित भएको तथा सूत्रात्मक साहित्यिक रचना हो। क्रमशः ५-७-५ गरी १७ अक्षर समूहका तीन हरफको वर्णक्रमिक अनुशासनमा आबद्ध अभिव्यक्तिको सशक्त माध्यम हाइकु हो (जिताली, २०६४ : ३१)। यसमा ऋतु जनाउने एउटा शब्द वा किगोको अभिव्यक्त हुनै पर्छ। कसिलो तथा सूत्रात्मक भाषाले हाइकुलाई मजबुत बनाएको हुन्छ।

हाइकाइ र होक्कुको विकासक्रमसँगै शब्द परिवर्तनका क्रममा हाइकु कविता आएको हो (पाँडे, २०६१ : ९४)। यसमा आङ्गिक बनोट जति अनुशासित तवरमा हुनुपर्छ त्यति नै वाचनका दृष्टिले शैलीगत मिठासता रहने प्रकृतिका शब्द चयन भएमा राम्रो मानिन्छ। हाइकुलाई जापानकै कविता 'ताइका' बाट अलगिएको विधा हो भन्न सकिन्छ। हाइकुमा मानवीय संवेदना, प्राकृतिक सौन्दर्यतामा उदासीनताको भाव र विशाल भूमिविस्तारको पनि चित्रण हुन्छ (सुवेदी, २०४४ : ग)। मिश्र वैजयन्तीले अन्वेषण पत्रिकामा हाइकुको बारेमा अत्यन्त थोरै शब्द खर्चेर लेखिने हाइकु सूक्ष्म आकारको कविता चरित्र बोक्ने साहित्यिक रचना हो भनी चर्चा गरेकी छिन्। यसरी हेर्दा हाइकु प्रकृति शब्द समाविष्ट हुने ५-७-५ गरी १७ अक्षरको तीन हरफे संरचनात्मक बनोट भएको सूत्रात्मक भाषामा लेखिने लघुतम पद्य विधा हो।

७. हाइकुको परिभाषा

- प्रकृति र मानव अनुभूतिको अभिव्यक्ति तथा जीवन सापेक्षित कविताको नाम नै हाइकु हो।
रामकुमार पाँडे (२०६० : ५०)
- हाइकुमा पाइने विवरणभन्दा लाघवता र स्थूलताभन्दा मन्त्रणा तत्त्वले गर्दा यो ज्यादा घतलाग्दो कलाको रूपमा लोकप्रिय भएको छ। एउटा चित्र। त्यो चित्रले सङ्केत गरेको सम्भावित दृश्य। एउटा अनुभव। एउटा बिम्ब। त्यो बिम्बले औँल्याउन खोजेको अनुभवको आकार। त्यो सम्भावित दृश्य हो हाइकु। त्यो अनुभवको आकार हो हाइकु।
क्षेत्रप्रताप अधिकारी (२०५१ : ४)
- हाइकु कविता वास्तवमा त्यति सहज कविता होइन। ५-७-५ अक्षरका कवितामा यसका तीन पङ्क्तिको मुख्य विभाजनमा एउटा दर्शन छ।
शङ्कर लामिछाने (२०६१: ३)

८. हाइकु संरचना, भाषा र सिद्धान्त

हिजोआजको प्राविधिक विकास तथा आर्थिक विकासको प्रतिस्पर्धात्मक समाजमा मानिस व्यस्त छ । बेफुर्सदिलो समयमा पनि साहित्य, सङ्गीतको आनन्द लिन मानिसले छोटो रचनातिर आकर्षण बढाउन थालेको छ । लेखकलाई पनि हतारो छ अनि पाठक पनि हतारिन्छ । यद्यपि यो अक्षर थुपार्ने कविता मात्र पनि होइन । बरु मौलिक र सटिक हाइकु साधना र चिन्तन भनेको गहिरो सामुद्रिक मोती खोज हो (पाँडे, २०६५ : २१५) । यसर्थ हाइकु साहित्यको सबैभन्दा लघुतम विधा हो तर उखान जस्तो पदावलीगत संरचना चाहिँ होइन । यो एउटा पूर्ण संरचना भएको सङ्कथन हो ।

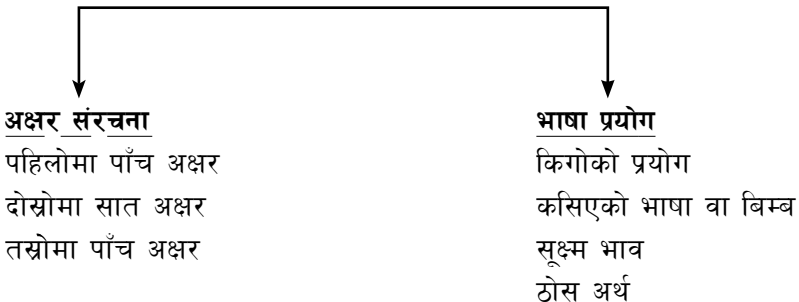
हाइकु **ताङ्का**बाट जन्मेको हो । **ताङ्का** भनेको जापानको परम्परागत लघु कविता हो र यो ३१ अक्षरको हुन्छ । पहिलो कविले **ताङ्का** कविता लेख्दा ५-७-५ अक्षरको कविता लेख्थे अर्थात् **कामि-नो-कु** बनाउँथे । अर्का कविले ७-७ अक्षरको कविता जोडेर ३१ अक्षरमा कविता पूर्ण गर्दथे । यसलाई **सिमो-नो-कु** भनिन्थ्यो । ताङ्काको एउटा उदाहरणलाई हेर्दा :

आकाशगङ्गा
बादलको छालमा
ताराको वन
जूनको जहाज त
विराम अविराम ।

- काकिनोमोतो हितोमारो (अधिकारी, २०५१ : १४)

ताङ्काको पृष्ठभूमिबाट जापानमा विकसित भएको हाइकु नेपाली साहित्यमा आगन्तुक विधा भएर पनि आफ्नै पृष्ठभूमिलाई बसाइसकेको छ । हाइकु अध्येता तथा विश्लेषक शङ्कर लामिछाने, रामकुमार पाँडे, क्षेत्रप्रताप अधिकारी लगायतले जापानका कवि 'मात्सुओ बासो' लाई 'हाइकु सम्राट' भनी व्याख्या गरेका छन् । त्यस्तै गरेर 'काकिनोमोतो हितोमारो' ले प्रशस्त कविता लेख्ने गरेकाले उनलाई चाहिँ आदिकवि भनेर मानिएको पाइन्छ ।

हाइकुमा अनिवार्य रूपमा ऋतुबोधक शब्द अर्थात् 'किगो' अर्थात् समेट्नु पर्ने हुन्छ । 'किगो' लाई हाइकुमा अभिन्न तत्त्व मानिन्छ । हाइकुका आफ्ना बाह्य एवम् आन्तरिक संरचना तथा भाव सम्बन्धी आफ्नै मान्यताहरू छन् । बाह्य संरचना ५-७-५ को सूत्रमा आवद्ध हुन्छ (गिरी, २०६० : १४) । यसमा शब्दको सुगठनमा ध्यान दिनु पनि उत्तिकै आवश्यक हुन्छ :

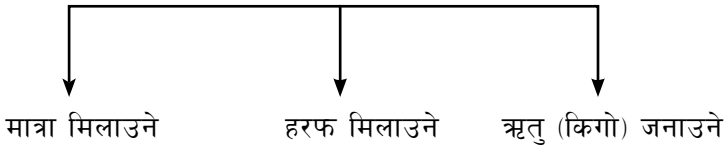
अभिव्यक्तिको सूत्रात्मक र चित्रात्मक शैलीले सिर्जना गरिने हाइकुमा समय सापेक्षतालाई चित्रण गर्न सक्ने प्रकृतिको दर्शन आउने गरी ऋतुबोधक बिम्बको प्रयोग गरिएको हुन्छ (धमला, २०६१ : ११) । 'किगो' शाश्वत र स्थानीय हुन्छ । प्रकृति चित्रण गरेपछि हाइकुले सोही स्थानमा पुऱ्याएर भ्रमणको अनुभवलाई समेटी मानवीय संवेदनालाई उत्पन्न गराउँछ :

उम्रेका टुसा

भुसिलकीरो रीत

सिर्जना मृत्यु । (लामिछाने, २०६३ : ३)

कवि क्षेत्रप्रताप अधिकारीका अनुसार हाइकुमा एउटा चित्र र त्यो चित्रले सङ्केत गरेको सम्भावित दृश्य हुन्छ । एउटा अनुभव जसमा एउटा बिम्बले औँल्याउन खोज्छ, त्यो सम्भावित दृश्य हाइकु हो । कमसेकम शब्दमा कविता लेखिनुपर्छ भन्ने जेनपन्थीहरूको अवधारणा हाइकुको अवधारणा हो । हाइकुमा रहेका तीन हरफमा १७ अक्षरको पनि आ-आफ्नै विशेषता हुन्छ । पहिलो हरफमा रहेको ५ अक्षरले चित्र प्रस्तुत गर्छ, बाँकी २ हरफहरूले त्यसलाई पुष्टि गर्दछन् । रामकुमार पाँडेका अनुसार हाइकुका तीन आधारभूत नियमहरू हुन्छन् :

जीवनको गूढ रहस्यलाई प्रकृतिको माध्यमद्वारा स्पर्श गर्नु जापानी हाइकुको विशेषता हो । यो प्रवृत्ति जापानी आधुनिक कवितामा प्रवाहित भएको छ । हाइकुको रचना रहस्यलाई हेर्दा बुद्ध धर्म, ताओवाद र जेन परम्पराका ध्यानबाट तत्त्वबोध प्राप्त गर्ने मूल मर्म हुन्छ । बौद्धमा प्रकृति प्रेम, ताओवादमा सौन्दर्य र जेनमा आत्मप्रवेश सबैलाई समेटेर लाने हाइकुको जरा एउटै हो । हाइकु र हाम्रा धार्मिक मन्त्रसँगको सामीप्यतालाई हेर्ने हो भने धेरै समानतागत संरचना रहेको बोध हुन्छ । एउटा उदाहरणका रूपमा ब्रह्म गायत्री मन्त्रलाई लिँदा संरचनागत सूक्ष्मतालाई भेट्न सकिन्छ :

ओम चतुर्मुखाय

विद्महे हंसरुढाय धीमहि

तन्नो ब्रह्मा प्रचोदयात् ।

हाइकुमा सामान्य प्रकृतिको भाषाभन्दा गेयात्मक, ध्वन्यात्मक र बिम्बात्मक अभिव्यक्तिमा मिठास हुन्छ । सूक्ष्म भाव प्रत्येक पङ्क्तिको ठोस अर्थका अतिरिक्त तेस्रो हरफमा उदेक लागदो, घतपर्दो वा भावकारी परिणाम र अनेक अर्थ समावेश हुनु हाइकुको भावार्थपरक आन्तरिक विशेषता हो । हाइकुका हास्य व्यङ्ग्यात्मक भावको कवितालाई भने **सेनेरियो** भनिन्छ भने छोटकरीमा यसलाई **सेन्यु** पनि भनिन्छ (जिताली, २०६४ : ३५) । हाइकुका ५-७-५ अक्षरीय संरचनामा पनि मात्रा मिलाउने, हरफ मिलाउने र किगो प्रयोग गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । पहिलो हरफमा रहेका पाँच अक्षरले चित्र प्रस्तुत गर्छ भने बाँकी दुई हरफले त्यसलाई पुष्टि गर्दछ (मिश्र, २०६८/०६९ : ११२) ।

सुवेदीले 'जापानी हाइकु हिजो र आज' मा अक्षर संरचनाभन्दा भाव पक्षलाई प्राथमिकता दिएको पाइन्छ। बासोले भनेका छन् : 'एउटा हाइकुजसले ७० देखि ८० प्रतिशत विषय प्रदर्शित र प्रभावित गर्छ, त्यो राम्रो हो। जुन ५० देखि ६० प्रतिशत छ, त्यसले हामीलाई कहिल्यै पनि बोरो नगर्ला। हाइकुमा अतिशय विश्लेषणका लागि स्थान छैन जस्तै एकलोपन, शून्यपन आदि शब्द अटाउँदैन। कविताले नै बोल्नुपर्छ।' बासो लेख्छन् :

कोनो मिचिया   यस बाटोमा
युकिहितो नासिनी   कुनै यात्रु चल्दैन
आकिनो कुरे।   शरद साँझ। (वैजयन्ती, २०६८/०६९ : ११३)

हाइकु कविले सूक्ष्म भावलाई बीजजस्तै सूक्ष्म वस्तुमा सघन सम्प्रेषण गर्ने कोसिस गरेका हुन्छन्। संरचनागत भावको कसिलो सम्बन्धलाई नेपाली समाजले ख्याल नगरे पनि स्वच्छन्द तवरमा हाइकुभै लघु कविता रचना गर्ने गरेको पाइन्छ। कविले विषय वर्णन गर्दैन तर आफ्नो अनुभूतिलाई कवितामा सम्प्रेषित हुन्छ। त्यसलाई पाठकीय अनुभूत गराउन सक्दछ (पाँडे, २०६९ : ५०)। समग्रतः क्रिया राख्ने नराख्ने, अनुप्रासको प्रयोग, किगोको प्रयोग, गहन शब्दको चयन, अक्षर गणना जस्ता विषयमा नेपाली हाइकु लेखक जानकार हुनु आवश्यक देखिन्छ। यद्यपि संरचनागत नियमलाई मात्र हेरेर एउटै वाक्यलाई तोडमोड गरी तीनोटा हरफ बनाएर लेख्नेमा हाइकु बन्दैन :

तिमीलाई म
आनन्दी माया दिन्छु
भनेकै थिएँ।

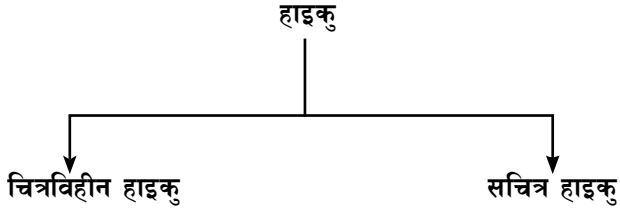
यो माथिको जस्तो रचनालाई गुणात्मक तथा प्रभावकारी हाइकु मानिँदैन। मूलतः क्रिया नराखी लेखेको हाइकुलाई प्रभावकारी मानिन्छ। यद्यपि नेपाली समाजले हाइकुका बारेमा गहिरिएर जे-जसरी खोतल्ने प्रयास गरेको भए पनि ठोस साहित्यिक जगलाई खोतल्न त्यति जाँगर चलाएको देखिँदैन। नेपाली हाइकुमा नेपाली किगोको पहिचान, अक्षरको वैयाकरणिक प्रामाणिकता, अन्त्यानुप्रासीय लयात्मकता, अन्तर्वस्तुको प्रभावकारितामा समेत राम्ररी चर्चा भने हुन सकेको छैन (वैजयन्ती, २०६८/०६९ : ११४)। यसर्थ उत्कृष्ट र आधुनिक हाइकु बन्नका लागि निम्न कुरामा ध्यान दिइनुपर्ने देखिन्छ :

- ५-७-५ को शब्दगत आधारमा त्रि-हरफीय संरचना
- किगो वा ऋतुबोधक शब्दको अनिवार्य प्रयोग
- कसिलो तथा सूक्ष्म भावमा सघन सम्प्रेषण
- व्याख्यान र आख्यानरहित भाषाको प्रयोग
- सूत्रात्मक, बिम्बात्मक, गेयात्मक भाषिक सुगठन
- शून्यपन, एकलोपन तथा अतिशय विश्लेषणगत शब्द प्रयोग नहुने।

नेपाली हाइकु संरचनाभिन्न नेपाली प्रकृति र समाजका प्रशस्त किगो प्रयोगको सम्भाव्यता रहेको बुझिन्छ। प्रभावकारी हाइकुको लेखनमा संरचनागत मिलान र किगोको प्रयोगले मात्रै पुग्दैन। यसका लागि भाषिक सुगठन र सचेतनाको अभ्यास हुनु उत्तिकै आवश्यक हुन्छ।

९. हाइकुका प्रकारहरू

विशेषतः हाइकुका प्रकारहरू छुट्टिएका छैनन् । आजभोलि हाइकु कथा लेखनको आरम्भ पनि भइसकेको छ । यो कार्य पोष चापागाईंद्वारा भएको हो (गिरी, २०६४ : २३०) । यद्यपि पद्य साहित्यका हिसाबमा नेपाली हाइकुमा देहायबमोजिम दुई प्रकारका हाइकुलाई केलाउन सकिन्छ :

चित्रविहीन हाइकुमा हाइकु लेखिन्छ तर त्यसको चित्र कोरिएको हुँदैन । लेखन संरचना र भाषा भने दुवै खालका हाइकुमा समान हुन्छन् । यसमा भोगाइ र भावनाको स्पष्टोक्ति हुन्छ । सचित्र हाइकुलाई 'हाइगा' भनिन्छ । यसमा हाइकु कविताका साथमा त्यसको चित्रात्मक भलक हुन्छ । यसर्थ यो हाइकु जीवन्त प्रकृतिको हुन्छ । जस्तै :

उदाहरण : १

जङ्गल माभक्त
खोलाको ढुङ्गामाथि
चरा नाच्यै छ ।

उदाहरण : २

चियाको कप
वर्षाका डोबहरू
घोडाको दौड

- रेडकुइन (पाँडे, सन् २००९ : ७०)

नियम सम्बद्ध भएर सामान्य हिसाबमा लेखिएको हाइकुलाई सामान्य हाइकु मानिन्छ । व्यङ्ग्यात्मक हाइकुलाई 'सेन्यु' भनिन्छ । यसका अतिरिक्त हाइकुले पनि जीवनका विविध अनुभूतिलाई विविधताका आधारमा समेट्ने हुनाले अन्य विधा जस्तै यसको क्षेत्रगत आधार व्यापक बनेको देखिन्छ । मूलतः भोगाइ र प्रकृतिप्रदत्त विषयलाई हाइकुले समेट्ने गरेको देखिन्छ ।

१०. हाइकुमा बहुभाषिक लेखन र अनुवाद

नेपाली हाइकुको विकासक्रमलाई हेर्दा मातृभाषामा पनि हाइकु लेखिएको देखिन्छ । मूलतः नेपाली साहित्यमा अनुदित हाइकुको प्रभाव रहेको देखिन्छ । तीनोटा भाषामा हाइकुलाई रामकुमार पाँडेले उनको पुस्तक **रेड कुइन**मा यसरी देखाएका छन् :

जापानी	अङ्ग्रेजी	नेपाली
निवानो मिछि	रेड टु अ गाडेन	बगिन्छ, मार्ग
नाकेसितानो इजि	वुल्डस विलोबम्बो	बासमुनिको दुङ्गा
कुछुनो खागी ।	कि अफ द सु ।	जुठाको सन्धो ।

नेपाली कवि र कवितामा जापानी हाइकु शैलीको लेखन परम्परा अनुवाद गर्ने कलाबाट प्रारम्भ भएको पाइन्छ । जस्तै :

मूल—
फुरुइके या
कावाजु तो विकोमु
मिजु नो ओतो !

- बासो, (१६४४-९४ : २८)

अनुवाद-१
पुरानो ताल
भ्यागुतो उफ्रिदिन्छ
पानीको शब्द !

- लामिछाने, (रूपरेखा, पूर्णाङ्क ११३, असोज २०२७ : २८)

अनुवाद -२
जीर्ण पोखरी
भ्यागुतो उफ्रिएछ
जल आवाज !

- पाँडे, (समकालीन साहित्य, २०५० : २८)

अनुवाद -३
जीर्ण पोखरी
भ्यागुताको छलाड
पानीको स्वर !

- जिताली, (२०६४ : २८)

हिन्दीमा पनि हाइकु लेख्ने प्रचलन रहेको देखिन्छ । 'सूत्र-कविता' का रूपमा आएको कवितामा हाइकुसँगको समानता भेटिन्छ । हिन्दी साहित्यअन्तर्गतको 'सेरो-डायरी' को अंश हाइकुसँग मिल्दोजुल्दो देखिन्छ ।

“प्रत्येक सूत्र कविता कम शब्दों मे ज्यादा से ज्यादा बातें बतानेमे सामर्थ रखता हैं ।” (हरेक सूत्र कविताले कमभन्दा कम शब्दद्वारा धेरैभन्दा धेरै कुरालाई बताउने सामर्थ्य राख्छ ।) - हरि मंजुश्री

बगिचों मे फूल नहीं   (बगैँचामा फूल छैन)
गमलों मे केक्टस   (गमलामा क्याक्टस)
आज उगने लगे हैं ।   (आज उम्रन लागेको छ ।)

- पुष्पलता आचार्य (जिगर के टुकड़े, १३) ।

हाइकु काव्य प्रतिष्ठानबाट नेपालकै पहिलो समावेशी द्वैमासिक 'नेवा : हाइकु' प्रकाशन भएको छ । यसमा नेपाल भाषा, नेपाली भाषा र हिन्दी भाषाका हाइकुलाई प्रकाशन गरिएको छ :

मती भिनेमा:

लिच्व: या छुं खँ मद्दु

कुत: हे त:धं ॥१४॥ नेवा : हाइकु, (महर्जन, २०७१ : ४)

खुली खिडकी   (खुला भ्यालमा)

उडा ले गइ हवा   (उडाइ लान्छ हावा)

अधुरी चिठ्ठी ॥२॥   (अधुरो चिठ्ठी) नेवा : हाइकु, (अग्रवाल, २०७१ : ४)

नेपालमा हाल आएर नेपाली भाषाका अतिरिक्त अन्य मातृभाषामा पनि हाइकुको विस्तार हुनुले हाइकु विधाको लोकप्रियता र रुचि बढेको सङ्केत गर्दछ । नेपाली साहित्य जगत्भित्र हाइकु विधाले लघुतम पद्य विधाको स्थान बसाएको हुँदा यो विधा पठनीय, अध्ययनीय बन्दै गएको छ । छोटो समयमा बहुभाषिक समाजमा फैलनु हाइकु विधाको सूत्रात्मक सूक्ष्मताको प्रभाव हो । यस आधारमा हाइकु विधाले नेपाली स्रष्टा समाजमा समावेशी आवरणभित्र स्थानलाई निर्धारण गरेको छ ।

११. नेपाली साहित्यमा हाइकुको स्वरूप र संरचनागत समानता

वर्तमान सन्दर्भमा नेपाली साहित्यमा हाइकु विधाले जापानी साहित्यबाट आगन्तुक भएर पनि मौलाउने अवसर पाएको छ । यो विधा जापानी अक्षर संरचनात्मक नियममा आधारित भएको हुँदा सामान्य शास्त्रीय पद्धतिमा बाँधिएको देखिन्छ । नेपाली साहित्यमा हाइकुको विकासक्रमका बारेमा अध्येता तथा विचारकहरूको मतैक्यता पाइँदैन । साहित्य कला सङ्गम दमकद्वारा प्रकाशित 'सङ्गम' नाम पुस्तकमा क्षेत्रगत आधारमा विभाजन गरेको पाइन्छ । यसमा विकास क्षेत्रका आधारमा हाइकुको कालक्रमिक विकासलाई केलाइएको पाइन्छ । समग्रतः नेपाली हाइकु विकासको काल विभाजनलाई हेर्दा मतैक्यता पाउन सकिँदैन :

विचारक (व्याख्याता)	प्राथमिक काल / पहिलो चरण	माध्यमिक काल / दोस्रो चरण	आधुनिक काल / तेस्रो चरण	स्रोत
रामकुमार पाँडे	वि.सं. २०१९ देखि २०३९ सम्म	वि.सं. २०४० देखि २०५९ सम्म	२०६० देखि हालसम्म	(पाँडे, २०६५ : ५३)
मधुसूदन गिरी	वि.सं. २०१९ देखि २०४३ सम्म (पूर्वार्द्ध २०१९- २०३७, उत्तरार्द्ध २०३८-२०४३)	वि.सं. २०४४ देखि २०४९ सम्म	वि.सं. २०५० देखि हालसम्म	(गिरी, २०६४ : २२५)
ऋतु गिरी अपणा	वि.सं. २०१९ देखि २०३२ सम्म	वि.सं. २०३३ देखि २०५३ सम्म	वि.सं. २०५४ देखि हालसम्म	(गिरी अपणा, २०६८ : ६०)

विद्वान्हरूले जे जसरी कालगत विभाजनका बारेमा विचार राखे पनि नेपाली साहित्यभित्र पनि हाइकु संरचनाको बीज पहिल्यै थियो । नेपाली लोकसाहित्यभित्रका गाउँ खाने कथा, चुडुका, सिलोक, रोइला वा खेली, भ्याउरे गीतभित्रका टुक्का वा अन्तरामा समेत संरचनागत सङ्क्षिप्तताको समानता रहेको देख्न सकिन्छ । हाइकुमा जसरी संरचनागत नियमलाई ख्याल नगरिए पनि हाम्रा नेपाली लोकसाहित्यभित्र सूक्ष्म स्वरूप र संरचनाको प्रचुरता पाइन्छ । लोकसाहित्य स्वच्छन्द प्रकृतिका हुने हुँदा तिनमा संरचनागत कसिलो नियमभन्दा तत्कालीन लोकजीवन र सन्दर्भलाई नै छोटकरीमा समेटेको देखिन्छ । यहाँ आचार्य (२०७१) ले लोकसाहित्यको विधागत अध्ययन शीर्षकमा उल्लेख गरेको उदाहरणलाई प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ :

चुडुका - १

बस गुँदरीमा ६ अक्षर

धुलोमैलो सर्देन ७ अक्षर

पैसा तिर्नु पर्देन । ७ अक्षर

चुडुका - २

चेपारे रै छौं दाजु ७ अक्षर

अहिले साल यस्तै भो ८ अक्षर

आघुमलाई निम्तो भो । ८ अक्षर

नेपाली लोकसाहित्यमा हाइकुको जस्तो शास्त्रीय संरचनाभन्दा पनि स्वतन्त्र रचनाको प्रभाव रहेको छ । कथ्य भाषा र नेपाली समाजकै प्रभावमा लोकसाहित्यमा सटिक रचनाको विकास भएको देखिन्छ । हाइकुको जस्तो सूत्रात्मकता भने लोकपद्य साहित्यमा देखिँदैन । लोकसाहित्यमा सहज, सरल

र मिठासपूर्ण रचनामा सर्वसाधारणका लागि सहजै बुझ्ने भाषाशैलीको प्रयोग गरिएको हुन्छ। रचनाकार पनि उल्लेख नभएको हुँदा लोकपद्य साहित्यभित्र नियमको बन्धन रहेको देखिँदैन। अझ प्राचीनतम नेपाली सूक्ति उखानमा पनि लयात्मकता रहेको देखिन्छ :

- (क) उत्तम खेती - ५ अक्षर
 मध्यम व्यापार - ६ अक्षर
 निर्धिणी चाकरी। - ६ अक्षर
 (ख) एक कान - ४ अक्षर
 दुई कान - ४ अक्षर
 मैदान। - ३ अक्षर

(जिताली, २०६४ : २६)

माथि दिइएका उदाहरणलाई हेर्दा (क) को उखानमा भन्दा पनि (ख) को उखानमा सूक्ष्म संरचना र गेयात्मकता रहेको छ। (क) मा ५-६-६ को अक्षर संरचना छ, भने (ख) मा ४-४-३ को संरचना रहेको छ। यसरी हेर्दा नेपाली उखानमा हाइकुभन्दा पनि सूक्ष्म संरचनात्मक स्वरूप र गेयात्मकता रहेको देखिन्छ। नेपाली समाजले लघु साहित्यलाई पृथक् क्षेत्रबाट सम्बोधन गर्दै आएको देखिन्छ। प्रेम सम्बन्ध, खेती, व्यापार, जीवनशैलीदेखि शास्त्रीय भजनमा समेत लघुपद्य रचनाको संरचनालाई प्रयोग गरेको देखिन्छ :

चुड्का भजन -

रामले युद्ध गरी
 लड्काको रावण मारेर
 फिर्ती हुनुभयो
 लड्का सखाप पारेर।

नेपाली समाजमा रमाइलो गर्ने र रमरस गर्दै आनन्द लिने विषयवस्तुका रूपमा विकसित विभिन्न पद्य साहित्यहरूमध्ये रोइला पनि लघुपद्य साहित्यकै स्थानमा पर्दछ। केटा र केटीको दोहोरी जस्तो बनाएर गाउने रोइला, ख्याली, कौरा आदि पद्य विधामा माया प्रीतिका कथालाई उनीएको देखिन्छ :

रोइला

केटा	केटी
बोल बोल मयालु बोल्दैमा ज्यान जाँदैन कालोमैलो सार्दैन।	कालो सरे पनि तीन धारेमा पानी छ धोए पक्कै जानेछ।

चुङ्के ख्याली १

केटा	केटी
धमिराले खाला सुतेकीलाई उठाइदेऊ सुतेकीलाई उठाइदेऊ ।	धमिराले खाला सुतेकालाई उठाइदेऊ सुतेकालाई उठाइदेऊ ।

चुङ्के ख्याली २

केटा	केटी
हुने थियो भेट बैसी मकै छरे त गाई चराउन भरे त	सधैं घर कुरुवा कैल्यै फुर्सद पाउँदिन पाए किन आउँदिन ?

कौरा

खैजडी बजाएर केटा र केटीले संयुक्त रूपमा भन्ने कौरा गीत
साल काटेर दरबार साइनो बेची घरबार हुन्छ कि हुन्न भन्दौ सरकार । हुन्छ कि हुन्न भन्दौ सरकार ।

माथिका हाइकु र लोकपद्य साहित्यका कौरा, सेलो, देउसी, चुङ्का आदिसँग संरचनात्मक समानता रहेको देखिन्छ। जापानी हाइकु, सेदोका, काताउताजस्ता देखिने त्रिपदीय संरचना भएका लोकगीतमध्ये केही नेपालका प्रचलित लोकगीत पनि जापानी कवितासँग मिल्दाजुल्दा छन् :

- (क) हुँदो रै'छ भेट
बैसी मकै छरेसी
आउने जाने गरेसी
- (ख) यो नानीको शिरैमा
इन्द्रकमल फूल फुल्यो
मगमग चल्यो बासना । - प्रचलित लोकगीत

उपर्युक्त नेपाली चुङ्का, ख्याली वा रोइला गीत र हाइकुको संरचनाबीच आक्षरिक अवस्थामा भिन्नता भए तापनि त्रिपदीय ढाँचामा भने समानता पाइन्छ। कतिपय ब्राह्मण, क्षत्री तथा दलित वर्गले गाउने विवाहका सिलोके दोहोरीभिन्न पनि सूक्ष्म संरचना रहेको देखिन्छ। यद्यपि हाइकु ती विवाहमा गाइने बेहुली पक्ष र बेहुलाका पक्षमा हुने लोकसाहित्यिक ढाँचाका दोहोरीभन्दा अझ लघुतम संरचनामा रचिन्छ। जिताली (२०६४ : ४५) ले चन्द्रकला शाहको लोकदोहोरी एल्बम (२०६२) मा प्रस्तुत एक हरफलाई यसरी हाइकुसँग जोडेर हेरेका छन् :

गिट्टी कुटेर
छाक टार्नु पन्या छ
मकै भुटेर !

यसर्थ नेपाली लोकगीत र लोकदोहोरीमा पनि हाइकुको समुचित संरचना भेट्टाउन सकिन्छ । भ्याउरे गीतका टुक्का वा अन्तरामा समेत संरचनागत सङ्क्षिप्तता रहेको देखिन्छ :

ईश्वरको खेल
कहिलेकाहीं खहरेमा
आउँछ ठूलो भेल
गरौं हाँसखेल
अब बाँचुन्जेल । (श्रेष्ठ, २०७२ : २९५)

हाइकु सिर्जनासँग बौद्ध दर्शन र ताओवादको प्रभाव रहेको भए पनि हाइकु नै नभनिएका हाइकुजन्य शिल्प संरचनाका नेपाली लोकसाहित्यसँग धेरै समानता छ । उदाहरणका लागि लोकगीतभित्रको सङ्क्षिप्ततालाई नियाल्न सकिन्छ । जस्तै :

आमा रुँदै गाउँवेसी मेलैमा,
छोरो रुँदै गोरखपुर रेलैमा ।

प्रकृतिको वर्णन, चाडपर्व, व्यावहारिक अवस्था, जीवन भोगाइलाई प्राकृतिक बिम्बमा राख्नलाई नेपालको परिवेश विश्वमै उत्कृष्ट र उर्वर छ । हाम्रो नेपाली समाजले आदिम युगबाटै सटिक रचनालाई अँगाल्दै आएकाले हाइकु रचना रुचिकर बन्दै जानु अनौठो होइन । यसर्थ हाम्रा सटिक लेखनयुक्त पद्य लोकसाहित्यसँग स्वच्छन्द अर्थात् शास्त्रीय नियमरहित संरचना रहेछन् । जस्तो :

भैलेनी आइन् आँगन
गुन्युँ चोली माग न
ए ! औंसी बार, गाईतिहार- भैलो । (प्रचलित भैली गीत)

यस भैली गीतमा स्त्रीलिङ्गी भावलाई सम्बोधन गरिरहँदा प्राकृतिक बिम्ब 'आँगन', 'औंसी' जस्ता शब्द पनि छन् । मात्र ५-७-५ को संरचना नभएको भए पनि यस्ता हाम्रा प्राचीन नेपाली लोकसाहित्यमा हाइकुजन्य गुण र विशेषता रहेको देखिन्छ । लोकसाहित्यमा पनि संस्कार गीत, पर्व गीतभन्दा बाह्रमासेअन्तर्गतका चुड्का, रोइला, ख्याली, कौरा, सेलो आदिसँग बढी समानता रहेको देखिन्छ । कतिपय बालगीतमा पनि हाइकु संरचनागत समानता रहेको देखिन्छ :

चीँ मुसी चीँ	४ अक्षर
चोरले चोच्यो धन	७ अक्षर
काट कुकुरका कान ।	८ अक्षर

चीं मुसी चीं	४ अक्षर
आगोले खायो वन	७ अक्षर
दुख्यो मेरो मन ।	६ अक्षर

(सुवेदी, २०५१ : १)

नाच न चरी नाच न	८ अक्षर
पैसा दिउंला	९ अक्षर
पाँच आना ।	४ अक्षर (प्रचलित बालगीत)

लोकसाहित्यअन्तर्गत विभिन्न प्रकृतिका पद्य विधामा हाइकुमा जसरी शब्द चयन र संरचनागत नियम नभए पनि लघु संरचनागत समानता रहेको देखिन्छ। यद्यपि हाइकु र नेपाली उखानसँग भने संरचनात्मक आक्षरिक गणना नमिले पनि सूत्रात्मकता सुगठनको भाव भने मिल्छ। उखानले थोरैमा धेरै भन्ने रहस्यलाई, लाक्षणिकता, गहनता आदिलाई बोध गराएको हुन्छ। यसै गरी गुणात्मक हाइकुमा सूत्रात्मकता र बिम्बात्मकता अनिवार्य नै देखिन्छ।

जापानी हाइकु, ताइका र चोका बिम्बात्मक कविता भए जसरी नै नेपाली लेखनमा पनि अनेक बिम्बहरूको प्रशस्त प्रयोग भएको पाइन्छ। नेपाली भाषामा मात्र नभएर संस्कृत साहित्यमा पनि हाइकुजन्म गुणको संलग्नता प्रशस्त रहेको पाइन्छ। संस्कृतका श्लोक, मन्त्र, देवता स्तुति आदिमा सटिक र रोमाञ्चक भाषाको संयोजन रहेको देखिन्छ :

अच्युतम् केशवम्
राम नारायणम्
कृष्ण दामोदरम्
वासुदेवम् हरिम् ।

संस्कृत साहित्यका तोटक, वंशस्थ जस्ता छन्दमा सटिक संरचनात्मक शास्त्रीय मान्यता रहेको देखिन्छ। हाइकुमा कविता, मुक्तक, गजलको जस्तो मधुर र गहन लयात्मकता नभए तापनि यसको पठनमा आफ्नै सटिक लयात्मकता रहेको पाइन्छ। वर्तमान सन्दर्भ र समाजको परिवेशलाई हेर्दा हाइकुका विषयवस्तुमा विविधता रहेको देखिन्छ। नेपाली हाइकुमा सामाजिक तथा सांस्कृतिक, शृङ्गारिक, प्राकृतिक, भौगोलिक, राजनैतिक एवम् ऐतिहासिक विषयवस्तु तथा वातावरणीय अवस्था, मानव जीवनका जवानी र मनोवैज्ञानिक भाव, व्यक्तिगत विवरणलाई समेत समाहित गरिएको देखिन्छ। पृथक् परिवेश, भोगाइ, जीवनका उतारचढाव, भ्रमणदेखि समसामयिक सन्दर्भ र घटनामा हाइकुको विषयक्षेत्र व्यापक परिधिमा विकसित भएको देखिन्छ।

१२. निष्कर्ष

नेपाली साहित्यमा हाइकुले वर्तमान सन्दर्भमा आफ्नै स्थानमा नवीन विधाको स्वरूप ग्रहण गरिरहेको छ। लोकसाहित्यभित्रका विभिन्न साहित्यिक विधामा संरचनागत निकटता रहेको देखिने हाइकु विधा नेपाली साहित्यभन्दा पृथक् होइन भन्न सकिन्छ। यद्यपि नेपाली लोकसाहित्यमा हाइकुको

जसरी कसिलो भाषा र आक्षरिक संरचनाभन्दा श्रुतिरम्यता पाइन्छ। हाइकुको संरचनागत कसिलोपना, सूत्रात्मक सचेतना, किगोयुक्त शब्दको अपेक्षा आदिका आधारमा पनि यो विधा लघुतम पद्य विधा हो। जापानी साहित्यबाट विकसित यस विधामा ५-७-५ को अक्षरीय संरचनासँग ऋतुबोधक शब्द प्रयोग गर्नलाई नेपाली प्रकृति र वातावरण अनुकूल रहेको देखिन्छ। जापान लगायतका अन्य देशमा मूलतः चारोटा मात्र ऋतु (सिजन) मानिने तर हाम्रो नेपाली प्रकृतिमा छओटा ऋतु हुने हुँदा पनि यो विधा हाम्रो देश र परिवेश अनुकूल रहेको देखिन्छ। १७ अक्षरीय संरचनाभित्र कसिलो, सघन र अणु जस्तै भाषामा लघुतम पङ्क्तिको काव्यको रूपमा हाइकुको भाषा र संरचना रहने हुँदा यो विधा सर्वग्राह्य बन्न सक्ने अनुमान गर्न सकिन्छ।

हाइकुमा लयात्मक र भावात्मक कसी हुने हुनाले लोकसाहित्यसँग गाँसेर समाज अनुकूल बनाउँदै शिक्षणको आधार बनाउन सकिन्छ। ख्यालख्यालमा सिक्दै शब्दसँग खेल्ने सीपको विकास गर्ने सिकाइको प्रभावकारी विधाका रूपमा हाइकुले पनि स्थान बसाउन सक्छ। यसमा गेयात्मक शब्दको भावगत र शब्दगत बहाव आवश्यक ठानिन्छ। कसिलो भाषासँगको चामत्कारिकताले उत्तम साहित्यको स्थान निर्धारण गर्छ।

आजको सन्दर्भमा विद्यालयीय पाठ्यपुस्तकदेखि उच्च शिक्षाका तहमा हाइकु, गीत जस्ता विधालाई पनि समावेश गरिनु आवश्यक छ। हाइकुले सिकारु वर्गमा शब्दसँग खेल्न र शब्दसँगको गहन भावलाई खोतल्न सहज तुल्याउँछ। तल्ला तहमा हाइकु बुझ्न अफेरो परे पनि माथिल्ला तहमा हाइकु विधा, विभिन्न राष्ट्रभक्तिसँग सान्दर्भिक गीतहरू, प्राचीन लोकसाहित्यका विधा आदिलाई पनि समावेश गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ। नेपाली समाज आदिम युगदेखि नै सटिक तर गहन रचनाको पारखी रहेको देखिन्छ। तल्ला तहका बालसाहित्यसँग सान्दर्भिक लोकसाहित्यका प्राचीन रमाइला विषयलाई समेटिने हो भने लोकसाहित्यको समेत विकास हुन सक्छ। फलतः प्राचीन लोकसाहित्य अर्थात् कथ्य विधासँग सबैभन्दा आधुनिक स्तरमा विकसित हाइकु विधाबीचको सम्बन्ध एकसाथ कायम हुन्छ। यसबाट विद्यार्थी वर्ग र हाम्रो साहित्यिक समाजमा भाषाको विकास हुन्छ। साहित्यिक रुचिको विकास भई सूत्रात्मक भाषिक मिठासप्रति अनुराग बढ्ने सम्भाव्यता पनि रहन्छ। वर्तमान सन्दर्भमा युवा पुस्तामा विदेशी पप गीतको बहदो अनुरागलाई हेर्दा हाइकु जस्ता सूक्ष्म संरचना भएका कविताले गीती लयात्मकताका आधारमा आधुनिक रुचिलाई सम्बोधन गर्न सक्ने देखिन्छ।

आजको मानिस बिहानदेखि साँझसम्म व्यस्त हुन्छ। तनाव र थकानले शिथिल भएको समयमा लामा-लामा साहित्यिक विधालाई हेर्ने र पढ्नेभन्दा सटिक साहित्यबाट आनन्द लिन चाहँदा हाइकु विधा बढी लोकप्रिय बन्ने देखिन्छ। साहित्यमा रुचि राखेर पनि बेफुर्सदिलो हुने मानिसलाई सानो चिया चौतारीको समयमा हाइकु कविताले आनन्द प्रदान गर्छ। अतः हाइकु विधाले नेपाली समाज अनुकूल विकासको फेरो मार्दै युगानुकूल व्यस्त समाजका मानिसको मनमा साहित्यिक आनन्द प्रदान गर्न विशेष भूमिका खेल्न सक्ने देखिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- अग्रवाल, सुनीता (२०७१), *नेवा : हाइकु*, काठमाडौं : हाइकु काव्य प्रतिष्ठान ।
- अधिकारी, क्षेत्रप्रताप (२०५५), *जापानी साहित्यको इतिहास*, काठमाडौं : अक्षर प्रकाशन ।
- अधिकारी, क्षेत्रप्रताप (२०६४), *हाइकु र हाइजिन*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- अधिकारी, क्षेत्रप्रताप (२०५१), *हिम जून फूल*, काठमाडौं : हिमाली पुस्तकालय ।
- आचार्य, कृष्णप्रसाद (२०७१), *लोकसाहित्य, पूर्व आधुनिक नेपाली साहित्य र आधुनिक नेपाली निबन्ध*, काठमाडौं : क्षितिज प्रकाशन ।
- गिरी, ऋतु (अपणा) (२०६८), *साहित्यमा हाइकु कविता*, विस्कुन, पोखरा : सङ्घर्षमा कलम साहित्य समाज ।
- गिरी, मधुसूदन (२०६४), *नेपाली हाइकु : परम्परा र प्रवृत्ति*, प्रतिनिधि नेपाली हाइकु, काठमाडौं : वसुन्धरा मान प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- थापा, बमबहादुर (२०६४), *जापानी छन्दमा नेपाली कविता*, काठमाडौं : मन्जिल प्रिन्टिङ प्रेस ।
- धमला, चेतनाथ (२०६१), *नेपाली हाइकु प्रारम्भ विश्लेषण*, नेपाली हाइकु, वर्ष २, अङ्क १, पूर्णाङ्क २, पुस, काठमाडौं : नेपाल निप्पन रिसर्च सेन्टर साहित्य विभाग ।
- धमला, चेतनाथ (२०६५), *प्रारम्भिक हाइकु र शङ्कर लामिछाने*, कौशिकी, वर्ष १०, अङ्क १, पूर्णाङ्क २६, वैशाख-असार, काठमाडौं : कौशिकी साहित्य प्रतिष्ठान ।
- धमला, चेतनाथ (२०६१), *प्रा.डा. रामकुमार पाँडेसँगको अन्तर्वार्ता*, मिमिरे, वर्ष ३३, अङ्क ३, पूर्णाङ्क २२६, असार, काठमाडौं : सूर्योदय छपाखाना ।
- पाँडे, रामकुमार (२०६५), *हाइकु समालोचना*, कौशिकी, वर्ष १०, अङ्क १, पूर्णाङ्क २६, वैशाख-असार, काठमाडौं : कौशिकी साहित्य प्रतिष्ठान ।
- पाँडे, रामकुमार (२०६०), *हाइकुको मज्जा : मज्जाको हाइकु*, नेपाली हाइकु, वर्ष १, अङ्क १, पुस, काठमाडौं : नेपाल निप्पन रिसर्च सेन्टर साहित्य विभाग ।
- पाँडे, रामकुमार (२०६१), *हाइकुको चमत्कार र चामत्कारिक हाइकु*, नेपाली हाइकु, वर्ष २, अङ्क १, पूर्णाङ्क २, पुस, काठमाडौं : नेपाल निप्पन रिसर्च सेन्टर साहित्य विभाग ।
- पाँडे, रामकुमार (२०६१), *सयपत्री भैं फक्रिएको सुन्दर हाइकु काव्य*, मधुपर्क, काठमाडौं : गोरखापत्र सस्थान ।
- पाँडे, रामकुमार (२०६०), *जापानभित्रको हाइकु र हाइकुभित्रको जापान*, समकालीन साहित्य, (समालोचना अङ्क) वर्ष १३, अङ्क ४०, पूर्णाङ्क ५०, साउन-भदौ-असोज, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- पाँडे, रामकुमार (सन् २००९), *रेड कुइन*, ललितपुर : न्यू कर्मचार्या प्रेस ।
- महर्जन, रीता (२०७१), *नेवा : हाइकु*, काठमाडौं : हाइकु काव्य प्रतिष्ठान ।
- मुखिया, अतीत (२०६८), *पैयुंका फूलहरू नियान्दा*, पैयुंका फूलहरू, काठमाडौं : लुष प्रेस ।
- लामिछाने, ईश्वरीप्रसाद (२०६३), *अमुक्त आकाश*, दमक : ज्ञानोदय प्रिन्टिङ प्रेस ।
- लामिछाने, शङ्कर (२०६१), *जापानी हाइकु कविता*, नेपाली हाइकु, वर्ष २, अङ्क १, पूर्णाङ्क २, पुस, काठमाडौं : नेपाल निप्पन रिसर्च सेन्टर साहित्य विभाग ।
- वैजयन्ती, मिश्र (२०६८/०६९), *हाइकु : एक छोटो चर्चा*, अन्वेषण, वर्ष ३, अङ्क २, वैशाख ।
- श्रेष्ठ, तुलसीमान (२०७२), *भ्याउरे गीतको विश्लेषण*, नेपाली लोकवार्ता, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- सङ्केत, केदार (२०६८), *पैयुंका फूलहरू*, काठमाडौं : लुष प्रेस ।
- सुवेदी, अभि (२०४४), *जापानी हाइकु : हिजो र आज*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- सुवेदी, रामबाबु (२०५१), *भंगेरी (वालकविता सङ्ग्रह)*, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।